

səyahətindən sonra Uzaq Şərq barədə təsəvvür əldə edən avropalılar ticarət və missioner fəaliyyəti üçün lazımı dərəcədə şərq dillərini öyrənirdilər. Beləliklə, Şərqi daha yaxından tanımaqla onun haqqındakı təsəvvürlərin ekzotik detalları tədricən yoxa çıxırdı.

Orta əsrlərdə Qərbin fərqli mədəni-tarixi tip kimi Şərqə qarşı qoyulması baş vermirdi. Orta əsrlər Avropasının filosofları ərəb-fars filosoflarına başqa bir mədəniyyətin və fəlsəfi ənənənin nümayəndələri kimi deyil, yunan fəlsəfə məktəbinin davamçıları kimi baxırdılar. Məhz bu dövrdə sonrakı düşüncələrə həlledici təsir göstərən Şərq mədəniyyəti və dünya tarixində Şərqi yeri barədə "insan gücü və hikməti Şərqdə doğuldu və Qərbdə sona çatmağa başladı" (Otqon Freyziqenski) kimi baxışlar formalaşır.

Böyük coğrafi kəşflər dövrü Şərq haqda fikir və rəylər üçün keçici bir mərhələ sayılır. Bir tərəfdən qızilla, bahalı daşlarla zəngin Şərq ölkələri barədə məlumatların yer aldığı orta əsrlər qeydlərinin yayılması böyük coğrafi kəşflər üçün stimül oldu. Digər tərəfdən XVI əsrdən etibarən Avropa mədəni inkişaf səviyyəsinə görə Şərqi qabaqlamağa başlayır. Bu, Şərq mədəniyyəti barədə tənqidi fikirlər, onun Avropadan geri qalmasının səbəbləri barədə təhlillərə gətirib çıxardı.

Şərq mədəniyyətinə qarşı neqativ münasibət XVII əsrdə yaranmağa başlayır. Təsəvvürlərin dəyişməsinə təsir edən amillərdən biri Uzaq Şərq ölkələrinin kəşfi ilə bağlı idi. 1514-cü ildə portuqallar ilk dəfə Çin sahillərinə yan aldılar. Sonralar Yaponiya və Koreya kəşf edildi, daha sonralar bura gəlmiş yezuitlər Avropa ictimaiyyətini Uzaq Şərqi coğrafiyası, iqlimi, bitki və heyvan aləmi barədə məlumatlandırdılar.

Şərq mədəniyyətinə münasibətdə maarifçi filosoflar bu mədəniyyətin heyranları (Volter, fransız fiziokratları məktəbi) və onu tənqid edənlər (Monteskye, Russo) olaraq iki hissəyə bölünür. Maarifçilərin tədqiqatlarında, ümumiləşmiş Şərq obrazı demək olar ki, yoxdur. Onlar hind, çin, ərəb mədəniyyətini ayrı-ayrılıqda xarakterizə edirlər. Məhz bu dövrdə Şərq və Qərb mədəniyyətinin sintezinin mümkünlüyü, yəni bərabər dəyərliliyi barədə fikirlər yaranır, Şərq barədə təsəvvürlər dövrün maarifçilərində, Volterdə, sonra Hötedə ruhi kamillik, eləcə də ədalətli dünya nizamı axtarışları ilə bağlı idi. Əhalinin müxtəlif təbəqələrinin əhatə edən Şərqə maraq sadəcə ekzotikaya olan həvəyə bənzəyirdi.

Şərq mədəniyyətinin yeni tərzdə anlaşılmasına romantiklərin də əsərlərində rast gələ bilərik. Amma bu da var ki, erkən romantikləri Şərq mədəniyyətinin özünəməxsus dünyası nəinki cəlb etmir, hətta özündən uzaqlaşdırır. Onlar ilk növbədə müsəlman İranla və Ərəb Şərqi ilə daha çox maraqlanırdılar. Sonrakı romantiklər, məsələn, amerikalı transdentalistləri R.U.Emerson, Q.Toqo üçün Şərq ayrıca olaraq Qərb sivilizasiyasının pisləklərindən qorunmaq üçün sığınacaq, təxəyyülün azadlığına imkan verən ekzotik dünyadır. İlk dəfə Şərq mədəniyyətinin Qərbdən fərqli xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirməyə cəhd edənlər bunlara vahid bir hissənin qarşılıqlı əlaqədə olan və bir-birini tamamlayan iki parçası kimi baxırdılar.

XVIII əsrdə şərqşünaslığın müstəqil elm kimi fəaliyyəti və Şərq barədə təsəvvürlərin elmi-nəzəri səviyyədə öyrənilməsi başlayır. Amma onu da qeyd etmək vacibdir ki, XIX-XX əsrlərdə fəlsəfi və kulturoloji fikirdə Şərq barədə təsəvvürlər Şərq-Qərb fərqliliyi hüdudlarında öyrənilir. Bu zaman qərbin inkişaf xətti əsas götürülür, Şərqi inkişafı isə qərblə müqayisədə nəzərdən keçirilirdi.

Bu sayaq universalist yanaşma çərçivəsində vurğulanır ki, Şərq xalqları heç vaxt tarixə (Avropanın anlamında) malik olmayıblar, buna görə də Avropa tarixçilərinin tarixi təhlil metodları Şərq tarixinə tətbiq edilə bilməzdi. Odur ki, həmin universalist yanaşmaya tənqidi münasibət XX əsrdə O.Şpenqlərin «Avropanın qürubu» əsəri ilə açıq şəkildə bildirildi. XX əsrin sonlarına yaxın universalizmin tənqidi dünyanın Şərq və Qərbə bölünməsinin tənqidinə yönəlir və A.Toynbinin,

S.Hantinqtonun, D.Frolun, D.Stidmanın əsərlərində özünü göstərir. Amma burada tənqid ilə yanaşı romantik və inqilabi yanaşma da mövcud idi. Belə ki, Qərbin və Şərqi mədəni antipod olmaması fikri, onların sintezinin vacibliyi ideyası, A.Şveytserin etik konsepsiyası Şərq və Qərb düşüncəsinin kəsişməsində hər iki mədəniyyətdə çatışmazlıqları aradan götürmək cəhdləri XX əsrin 40-cı illərində F.Nortropun "Şərqi və Qərbin görüşməsi" ideyasının tədricən həyat gücü qazanması faktı bunun danılmaz sübutudur.

Osvald Şpenqlərin "Avropanın qürubu" əsərində göstəriləyi kimi, Qərb mədəniyyəti böhran mərhələsinə qədəm qoymuşdur, onun gələcəyi təhlükə altındadır. Qərbdə getdikcə daha çox yayılan ucuz və bayağı mədəniyyət nümunələri: kütləvi mədəniyyət, şou biznes, feminizasiya meyilləri, bulvar ədəbiyyatı (sarı ədəbiyyat) və sair insanların psixikasına təsir göstərir, fərdiyyətçilik həyat normasına çevrilir. Qərb ölkələrində əhali artımı digər irqlərin və mühacirlərin hesabına nizamlanır, yerlilər və gəlmələr arasında sosial bərabərsizlik və ziddiyyətlər yaranır, əhalinin milli tərkibi ciddi deformasiyalara məruz qalır, qara və sarı irqin xüsusi çəkisi artır. Avropada ərəblərin, türklərin, ümumiyyətlə, Afrikadan və Asiyadan gələnlərin, ABŞ-da isə çinlilərin və ispanillilərin sayı əvvəlki dövrlərə nisbətə müqayisə olunmaz dərəcədə çoxalmaqdadır. Bütün bunlar Avropa mədəniyyətinin özülünə təsir göstərərək onu laxladır, yerində isə surroqat tipli yeni bir mədəniyyət yaradır ki, həmin prosesin

nəticəsi olaraq, bəşəriyyət ümumi, planetar bir mədəniyyətə doğru üz tutur. Getdikcə daha inamla labüdləşən bu mədəniyyətdə kimin aparıcı rol oynayacağı hələ bilinmir. Əgər sözü gedən prosesdə aparıcı rol Qərb mədəniyyətinə məxsusdusa, o, artıq əvvəlki Qərb mədəniyyəti yox, müxtəlif xalqlar, o cümlədən qoca Avropaya axışan mühacirlər tərəfindən yeniləşdirilmiş, mahiyyətcə zənginləşdirilmiş yeni tipli mədəniyyət olacaq. Çünki çağdaş dövrdə müşahidə edilən yenilik prosesləri təkcə Qərbə məxsus deyil. Müşahidələrdən və elmi-nəzəri araşdırmalardan əldə edilən qənaətlərə görə, ispanidilli mədəniyyət, islam mədəniyyəti, Hind-Çin regionunun, slavyan xalqlarının mədəniyyəti, eləcə də, yapon mədəniyyəti çağdaş dövrümüzdə, ikinci onilliyini bitirdiyimiz XXI əsrdə güclü inkişaf perspektivlərinə malikdir. ❖

Aynur İsrailova
Sənətşünaslıq üzrə fəlsəfə doktoru